

ЗА РЪКОПИС ОТ КОТЛЕНСКИЯ КНИЖОВЕН ЦЕНТЪР В СБИРКАТА НА МУЗЕЯ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО, ВАРНА

Августа Манолева

Abstract: *This miscellany of vitae, sermons and damaskin-style apocryphs dated from 1761 is part of the 18th century collection of the Kotel Literary Centre – the last centre for calligraphy and manuscript production. The manuscript has not been studied until now. It is currently kept in the depository of the Museum of the Bulgarian National Revival in Varna. Although the scribe is yet unknown (his linguistic sense and accuracy in the description of facts is evident), the style and mastery of the book binding are typical of Stoyko Vladislavov (Sophronius of Vratsa)'s work. The author of the study proposes a correction of the manuscript number: the Miscellany of 1761 has been identified by its old number (№ 924), while its current designation is 583-Bф I. The study reveals a historical monument abounding in linguistic phenomena. The language of the manuscript accurately represents the linguistic features of the Kotel dialect and the peculiarities of the dialect varieties spoken in the villages of Zheravna, Medven, Katunishte, Neykovo. Those characteristic features are subsumed by the generalisation 'in the dialect' as the second component of the pair manuscript – dialect.*

Key words: Kotel Literary Centre 18th, This miscellany of vitae, sermons and damaskin-style apocryphs dated from 1761, Museum of the Bulgarian National Revival in Varna, Stoyko Vladislavov.

Сборникът от жития, слова и апокрифи от 1761 г. от сбирката на Музея на Възраждането, Варна, принадлежи към Котленския книжовен център, XVIII век. Ръкописът е по-скоро регистриран, а не проучван досега. В историята на книжовния български език, XVIII век стои на границата в интереса на изследователите, занимаващи се с медиевистика, съвременен български език и историческа диалектология. Котленският книжовен център е най-късното ръкописно средище в предвъзрожденския период на българската езикова история. Независимо че ръкописното му наследство е разпиляно, каквато е съдбата на голямата част писмени паметници в поробена България, до нас са достигнали около 60 оригинала. Те са създадени в периода XVIII – началото на XIX век (приблизително в годините около 1744 – 1805) от книжовници, част от които известни, като Милко Котленски (най-ярък, считан за първоучител и основател на средището), неговият пряк ученик Стойко Владиславов, с това име е известен в

този си първи дамаскинарски период Софроний Врачански, Теодор йерей, Велико йерей, Димо Теодоров, Йосиф Хилендарски и голяма част анонимни. Ръкописите имат своя очертан езиково-палеографско-кодикологичен облик, който типово ги обединява около една писарска школа. От езиково гледище част от тях са с преобладаващи църковнославянски, традиционно-книжни черти, други са онародени. Обект на изследванията ми досега е втората група – с ярко отражение на народните черти в тях. Т. е., интересува ме отдалечаването на езика на ръкописа от църковно-религиозната традиция. Тъй като при неговото онародяване, добре проличава позицията на книжовника, личността му. Който, въпреки и в ограничителните рамки на преписвач, чрез дребните детайли разкрива себе си, характеризира личната си „творческа лаборатория“. Става възможно типизирането му, без дори да знаем неговото име.

История

Сборникът от жития, слова и апокрифи от 1761 г. е дарен на Музея от известния варненски архитект Емил Пасков през

1959 г. Първото, което ми направи впечатление, беше разликата в сигнатурите. Вм. № 924, както е известен и описан по белези в обобщаващия труд „Котленският книжовен център през XVIII век“ на Дарина Караджова, той беше с инв. № 583-Вф I. В самия ръкопис това е отбелязано на л. 2а: задраскан с две черти е старият, а над него е изписан новият номер. (Някой би казал: Някакъв си номер...но, номерът има идентификационен смисъл. Често ръкописите са известни и се цитират само по номер и място на съхранение, дори в заглавията на публикациите.) От разказа на завеждащата отдел "Българските земи XV-XIX в." при РИМ-Варна Марияна Николова разбираме: „Първите хора които събират материали са братя Шкорпил и архимандрит Инокентий. Те поставят началото на музейното дело във Варна и в техните инвентарни книги експонатите са под номера. Впоследствие, когато в 1959 година се създава Музеят на Възраждането, чийто пръв уредник е Велко Тонев, етнографските материали са отделени в една група, а тези за Възраждането – в друга. Тонев завежда материалите в нова книга и с нова номерация, без разделение по делитбени белези. Всичко е заедно: книги, икони, оръжие – целият фонд на Музея. С натрупването на материали става неизбежно разделянето по фондове. Така се оформя: фонд `Старопечатни книги`, фонд `Метал`, фонд `Фотографии`, фонд `Документи` и фонд `Планове, карти, картини`. Затова на някои от експонатите, особено наследството от братята Шкорпил и от арх. Инокентий, могат да се видят и три различни инвентарни номера: от Шкорпил или арх. Инокентий, от Велко Тонев и от сегашното, последно разделяне на фонда. В случая дамаският най-напред е заведен от

Велко Тонев, а после идва актуалната засега номерация“.

Описание

Книгата е с твърда кафява кожена орнаментирана подвързия, корици от дъска и кожа. Орнаментите са и на лицевата, и на задната корица – трилиниен квадрат и ромбове, с цветя по ъглите и в средата. Това е най-ранната подвързия на Софроний, който в младия си период се е занимавал не само с преписване, но и с подвързването на ръкописите.

Сборникът няма оригинална пагинация, номериран е с молив, очевидно от музееен служител. Последният лист носи номер 105, но тъй като отбелязването започва от л.2, то фактическите листа са 104. Обяснението се налага, тъй като има разлика в броя на листовите при М. Николова (104) и при Д. Караджова (105) в публикациите им.

Хартията не е по-различна от тази на останалите ръкописи от същия книжовен център (напр. №1072, №437, №1424) – дебела, жълтеникава.

Паметникът е в добър вид, без разкъсвания или значими видими повреди, с малки изключения.

В средата на задната дясна корица от вътрешната страна е написано: *книѡа дамаскинѡа*. На гърба на корицата пише и името *подорѡа*. А на лист 93б стои друга приписка, която, според М. Николова (Николова 2012: 65) „посочва името на съставителя си – Лазар“. Не смятам, че единствено заради написаното:

Млпва ми стѣхѡа оцѡа нашьхѡа тѣи ийсе хрѣте бже нашьѡа помилъи насѡа аминь сѡа писмо лазарѡа имаме достатъчното основание да твърдим че Лазар е преписвачът. писмо има значение `текст, нещо написано` (РКБЕНО: 664; СР т.ІІ: 208) и може да се отнася както до целия текст на Сборника, така до конкретното писание.

Сборникът съдържа: слово спото ѿ ѿанна
злапоуспато. ѿпокааніи дшѣвнемъ За;
слово ѿженахъ. добрихъ имлъчѣливи хъ
иелати хъ. 27б; слово спото апла павла
како ѿбиде сички раи имѣса икако
възнѣнь би 29а; слово ѿалеѣа члѣка бжѣа
77а; сѣю еписполію како сѣниде сѣнѣе та
ѣа нашего іса хъ 87б.

Писмо

Типът на писмото е характерното за
Котленския книжовен център.
Преписвачът в голямата част на
ръкописа е един, но към края, най-вече
по почеркова индикация, може да се
предполага че има и друг. За когото,
едно от предположенията на Д.
Караджова е за Стойко Владиславов. По
изписването на някои характерни букви
обаче, напр. ѝ, ѣ, х, з (и) имам
съмнения, тъй като у поп Стойко те не
се изписват по този начин.
Писменият паметник не е обременен с
голям брой надредни знаци, букви,
лигатури, съкращения – повече,
отколкото в останалите представители
от Котленското писарско средище,
рядко се дори среща ударение. По-скоро
прави впечатление, и може да се
възприеме като характерен белег,
разнообразието на съединените в двойка
буквени знаци. Изписването на буквени
варианти или свързани буквени
комбинации имат обикновено
позиционен характер – свързано е с края
на реда, за пестене на място.
Правописът определен като едноеров
(само ъ), пак в книгата на Д. Караджова,
не е точен. Да, вероятно от л.82а
нататък се използва почти само ясно
изписан малък ер, като дори и на една и
съща страница е написван по различни
начини. В предната част на паметника
на пръв поглед преобладава малкият ер,
но, ако загледаме по-детайлно, се
установява, че на много места
книжовникът обикновено загатва
чертичката на големия ер, неправейки

разлика между двете букви. Т.е., за
големия ер съдим по едва забележимите
детайли, след като вече сме запознати с
почерка на преписвача.

Ударение в ръкописа почти няма,
отбелязва се твърде рядко.

Наблюдението ми дава основание обаче
за обобщението, че когато го има, то е
поставено в повечето случаи (не във
всички), за да фиксира по-скоро
диалектния облик. Окситонният му
характер акцентува чертите на
котленското наречие: дрѣжѣли,
гладувѣли, ухапѣ, мъжѣту, курдисѣла са.
Напр.: избѣви; мислилъ; запали;
папа днѣ; ѣсѣмнѣ; намери хъ; накое
мѣспѣ; мой; долѣ; наземлю; забосѣипѣ.
Но и сѣла; измѣри.

Много показателни са примерите при
прилагателните, отразили типичното
котленско ударение – изтеглено на
последната сричка: пешѣсѣ; толи... тѣлѣни
иже днѣ... итрижнѣ; живѣи; сирѣпѣ. То
продължаваше да се пази и в говора на
последните му живи носители: болнѣ,
чернѣ, грузнѣ, дивѣ, голѣ, младѣ,
празнѣ.

Езикови черти

Народните черти в езика на ръкописа се
срещат на всякакво равнище:
фонетично, морфологично, лексикално.
Носят белезите на североизточните
български говори, в голяма част на
котленския говор като балкански
диалект.

Елементите на фонетично и
морфологично ниво, подсилени и от
лексикалния пласт, издават още на пръв
поглед народностния характер на
Сборника.

Едно от основните типични явления в
областта на фонетиката е пълната
редукция. Прави впечатление, че тук не
само широко е отразено стесняването на
е→и (силопо, храниницапта) и на о→у
(дати ѣбирѣ; мѣми, дѣисѣленѣ, гра дѣвѣ,

масла), но е застъпено и а→ъ

(дъсъмопо небе).

Ако се направи съпоставка с котелския говор, [събиран лично от последните две носителки на говора – вече починали, отразен и в картотека №2530 в Секцията по българска диалектология и лингвистична география при ИБЕ] ще се видят пълни паралели: уфчър, удъ, мумà, дудòха, дубрè, кàлуви; студèну, висòку, снòпиту, нувòту, вихтòту.

Същото го има и в днешния говор на село Жеравна: уфчър, усúквъ, чурàпи, пулъ, рабуътъ, дуфàлуту.

Друг характерен белег, който откриваме в паметника и го има в котленския ареал е преглас на етимологично а→е след мека съгласна и пред мека сричка:

болеринъ/болерипе. В жеравненския диалект: пийенйци, пулèни, шейеци; така е в говора на село Нейково – йедени (същото и в Жеравна); в говора и на село Катунце – изèди; в Котел – устарèхми; в село Медвен – (ни съ) стуèли (същото в Жеравна и Котел). В областта на консонантизма в този писмен паметник най-ярко се открояват групите **ър-/ръ-**, **ъл-/лъ-**. Преписвачът е неотклонен в изписването на групата като *ръ*, с редки изключения – набръжи, ѳфръли, пръсиса, дръжи. В диалекта, в котелския мястото на еровата гласна варира: върх, гърп, пърт; трън, връф, сръп; първа; дръв'а, крѣпил; крѣстове, връзвам, мрѣкни. Но интересно е, че повечето от примерите са от картотеката в Секцията по диалектология в ИБЕ, която отразява състояние на говора преди 50 години. Днешните котленци, а и ~56-70-годишните нямат спомен или не употребяват думите в такъв вид, а като: връх, прѣтѣт, вързах, първа. (Подобен е примерът и с думата лахте/лахти, пак отбелязана в картотеката, има я в ръкописа в същите две форми, но непозната и неупотребявана в този й

вид от съвременниците). Не така е обаче в Жеравна. Там в жива говорна употреба са: свръща, връжи/врѣзах, хврѣчат, дрѣжѣ, връх/врѣхò/врѣхуви, грѣбò ми, сръп-сръпуви, дрѣвò-дрѣви и дрѣвà, путръкùли съ, фрѣчат. В Медвен – изврѣвèва, (мишòву) дрѣву; в Катунце – (шѣ ги) испрѣжи, (дѣгу) връжи, зрѣнута, сръбѣт, (шѣ ни) трѣс'ят; в Нейково – врѣвèли да трѣс'ат дрѣвà.

Същото е и при група *лъ*: флѣба (хвалба), пожлѣпи, плѣни; ѳдлѣбока вода. В диалекта в Жеравна: длѣгу, длѣбòка (вудà), докато в Котел и днес, както очевидно и навремето, са произнасяли пѣлни, кѣлнах. Много е вероятно в този случай копистът да е отразил характерна особеност на жеравненския говор.

Среща се опростяване на групи съгласни. Групите са доста разнообразни: **хв→ф** фалѣше, ифана даимса моли, ѳфрлѣптѣ, флѣба; **вз→з** зѣха; **вс→с** сички, исѣко дрѣво.

Обеззвучаване на съгласните, широко застъпено в различни позиции: фпоро, искорени, пѣшки, слапки, насрѣпѣ, прѣпѣ.

Много ценно за езика на един паметник е откриването на съхранена специфична диалектна особеност. В случая тя е свързана с котленския говор. В този ръкопис рядко, но се натъкваме на **преглас на у в и** след мека съгласна – идаса закличи вѣпѣмнични адрѣви. На идентичното място в други паметници явлението не е отразено (напр. в Котленския сборник от 1805 г. № 437 – идаса заклучи вѣпѣ мница адова).

В областта на морфологията.

Членуването на имената от мъжки род единствено число широко отразява говорните особености на котелския диалект – *-ят* тип ударй си лàк'атѣт

(Котел). За разлика от Жеравна – удърх си лăк'ато.

Достоверна за Котел и Жеравна е старата двойствена форма *колене*, в говора – ду кулѐни и ду кулинѐ, а в ръкописа *дѣислѐне*.

При предлозите, ако съпоставим употребата на двойката предлози *ѡ* – *въ* в ръкописа, ще установим видимото преобладаване на предлога *у*: *оудлъбоиса вода* (така е и в котл. диалект)

опи – *опѣе* капто рѣчни бисприни,
описи годинитѣ провѣѡжатѣ мирно.

Оказва се, че днес *оти* като съюз се употребява в Котел, Медвен, Тича, но не е характерен за говора на Жеравна.

Лексикални особености

Както е известно, лексиката също е важен белег за извеждане от анонимност на преписвача, за сглобяване или доконструиране на чертите, които го изграждат или издигат като книжовник, а не го приравняват единствено до нивото на преписвач. Това разбира се е гледната точка на съвременния изследовател от 21-вия век, търсещ да открие по-скоро изключенията, отколкото да констатира още един път типологичното.

Облици от паметника, които *отразяват котленския говор*: *нищатѣ дадодатѣ* примени – типично котленско; *липцала*; *идамѡ зѣмни щопто има, бари малко, глѣни ижедни* (на същото място в Тихонр. дам. *гладны и жѣдны*); *дахоратѡва* – днес в диалекта се използва не толкова глаголната форма *хоратя* – говоря, колкото формата *хоратѡ* – отивам на *хоратѡ*, там, където жените се събират пред портата да си говорят, хоратят; *инашварини* – *натварини* и днес (разговорно); *идасазаакличи*; *влязѡптѣ*; *брѣсничѣ* *нажеженѣ*; *дѣпто спѡятѣ вѣотнѡнатѣ*

рѡка дѣислѐне...дѣпто

излазатѣ...пѡѡидатѣ пѡковладѡптѣ.

Турската лексика не е многобройна. По-скоро е общоупотребимата в народния пласт на езика: *файда*, *карасѣ*, *корполисахѣ*, *дѡшманинѣ*, *пѣфпѣрѣ*; *керпич* – *идѡа* *крепича* *златпи*, *филѣи* – *идѡефилѣи* *хлѣбѣ* *надѣше*, *наконакѣ*, *комсѡлѡкѣ*.

От *грѣцки произход*: *довптасаха* – *дофтаса* се използва и днес в говора; *аспри*; *скопостѣ*.

Дошли *от италиански*: *сѡ* *дѣисапѣ*.

Примери, които по някакъв начин отличават книжовника: в *оико* *мое* *сѣико* *сѣписасѡа* – този текст в някои паметници липсва, в други е изписано *оико* *мое* *сѣико* *видѣи*, докато книжовникѡт е използвал дума от диалекта. Открива се и тънко преплитане на говорните пластове, очевидно неосъзнато употребено от книжовника. В примера *инѡможихѣ* *дати* *избарабарѣ* *сѡ* *пррѣсѣкитѣ* *рѣчи* с уж класическо написание в частта – *сѡ* *пррѣсѣкитѣ* *рѣчи*, откриваме една народна дума – *избарабарѣ* – `уеднаквѣ`, и една чисто диалектна, котленска форма: *инѡможихѣ*, в говора *нимужѣх*.

Нюансирана употреба има в примери като – *икажеи* *дѣше* *несѣщесѡайса* *нитпоса* *ѡплашѡай* *опѣещѣш* *дапрѣдѣшѣ* *наместпо* *дѣпто* *ниси* *видѣла* *никоти*, докато на същото място в Тихонр. дам. *стои* *дѣше* *не* *сѣщѣсѡай* *се* *нитпѡ* *се* *срамѣи*.

`Смайвам се от нещо, обърквам се` е на стъпка от *уплаха* – `уплашвам се`, което е точно в смисъла на контекста. И може да се разглежда като градация, използвана от протографа. За разлика от съвсем различно значещата `срамя се, изпитвам неудобство` – *срамѣи*.

Точен изказ – *апмомѣ* *зѣи* *срѣпѣ* *запомното*.

Копистът дава своя принос на книжовник, който творчески стъкмява думи като *лѹдопта* (на други места само с вида *луд, лудост*), *чѹдопта* непотребна. В дамаскина откриваме още:

- добри сравнения
сѹкакѹва трижа прихѹжѹа капто наконакѹ
тоспѹ
- умение да използват синоними – *опи толеми идѹбри ивелики оурѹди цѹопѹе ѹтопвель* – при това в градация (докато в рѹк. №437 е употребено само едно определение *дѹвѹдишѹ опи толеми оурѹди цѹопѹе ѹтопвѹллѹ*)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сборник от жития, слова и апокрифи от 1761 г., който се съхранява в Музея на Възраждането на град Варна под №583 се оказва много богат на езикови явления исторически паметник. В него точно са концентрирани говорните особености на котелския подговор – разглеждам го като една по-широка обособена цялост, в която към диалекта на град Котел прибавям и този на Жеравна, Медвен, Катунци, Нейково (от всички села съм събрала лично диалект, който ползвам). Затова често обобщено употребявам – ‘в говора’, като другия елемент от двойката ръкопис-говор. Разбира се, отчела съм различията които носят в себе си котелският и жеравненският диалект като представители на балканския (централен) ѹ-говор и мизийския о-говор. Но и самият копист не е отразил най-ярките, раритетните черти, които внасят различия [като например мекостта на съгласните т’, д’, звучащи като чисти к’, г’ в Котел, члена за мъжки род единствено число под ударение -о или пък широко е в Жеравна.] А в изследвания ръкопис откриваме много от общите езикови белези, характерни за изброените погоре села от района, които сглобяват една картина. Още повече, че тези

селища се намират помежду си на отстояние около 15 километра в диаметър. Такова е било разстоянието им по едновременните стари свързващи ги главни пътища (някои от тях са имали дори имена) и пътеки, днес то е около 26/ на 12 км. Ако включим честата, характерна употреба в паметника, на члена за мъжки род, ед. ч. –*ѹт*, то бихме го локализирали още по-точно – град Котел. Тогава обаче, няма как да си отговорим на въпроса, защо толкова много се използва предлогът *у* и подчертано групата -*рѹ*- между съгласни, ако не го търсим единствено в подложката.

Що се отнася до основния ортограф може да се каже, че той е наистина книжовник. С езиков усет и точност в отразяване на факта (отбелязал е дори редукция извън ударена сричка в редица думи, с много точно поставено ударение), че даже скептичният съвременен изследовател би могъл да му се довери напълно. Варненският Музей на Възраждането може само да се гордее, че благодарение на дарителство има в сбирката си такъв шедьовър за нашата езикова история.

Литература:

1. Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика. (авторски колектив). Книг. къща Труд., С., 2001.
2. Иванова-Мирчева 1987: *Иванова-Мирчева, Д.* Въпроси на българския книжовен език до Възраждането (IX – X до XVIII век). С., ДИ “Народна просвета”.
3. Караджова 1994: *Караджова, Д.* Котленският книжовен център през XVIII век. Пловдив.
4. Кочев 2010: *Кочев, Ив.* Българска фонология. София.
5. Кочева 1990: *Кочева, Е.* Начини за интелектуализация на лексиката в дамаскини от XVII и XVIII в. – В: *Kształtowanie się*

nowobułgarskiego języka literackiego (doroku 1878). Wrocław-Warszawa-Kraków, 97-105.

6. Манолева 2006: *Манолева, Авг.* Котленски сборник лито 1805. София.

7. Манолева 2012: *Манолева, Авг.* Езикови особености на Котленския дамаскин от 1765 г. (преписан от Софроний Врачански) – БЕ, 64.

8. Николова 2012: *Николова, М.* Колекция „Ръкописи“ и приписките върху ръкописи и старопечатни книги, съхранявани в Музея на възраждането като представители на варненското културно наследство, Известия на Съюза на учените - Варна, 2012, 62-70.

9. Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин. Изд. Валентин Траянов, 2012.

10. Старобългарски речник Т. I 1999, Т. II 2009. София.

За контакти:

гл. ас. Августа Манолева

Институт за български език, БАН

e-mail: amanoleva3@gmail.com